

ASPECTE ALE TRADUCERII *PALIEI DE LA ORĂȘTIE*

Alexandru GAFTON

(Universitatea „A.I. Cuza“ din Iași)

1. *Palia de la Orăștie* poate fi privită din numeroase perspective, ca act cultural, lingvistic, religios etc., fiecare dintre acestea evidențiind anumite trăsături ale PO. Toate aceste perspective, însă, împreună cu concluziile ce decurg din respectivele focalizări ale cercetării și ale discursului, pentru a nu fi afectate de inadecvare la realitate, trebuie să țină seamă de caracteristica esențială a *Paliei de la Orăștie*: aceasta este o traducere. Întrucât, înainte de toate, textul PO provine de pe urma unui astfel de act - profund grevat de felurite constrângeri, cerințe și însușiri -, orice fel de considerație asupra unui astfel de text trebuie să plece de la o corectă imagine asupra actului traducerii. Altfel spus, orice astfel de cercetare trebuie să se constituie în deplină coerență cu datele furnizate de analiza traducerii textului cercetat, în continuarea analizei traducerii¹.

În cele ce urmează, pe baza studierii integrale a *Paliei de la Orăștie*, ca traducere, vom trasa câteva caracteristici definitorii ale acestei traduceri, încercând să limităm la maximum materialul ilustrativ.

2. După cum a susținut cu argumente valide M. Roques, cel mai asiduu și competent cercetător care s-a ocupat îndeaproape de acest text, PO reprezintă o traducere a unui text maghiar și a unei ediții a *Vulgatei*. Precum multe alte

¹ Chiar dacă cercetătorul este arareori mulțumit de concluziile pe care le extrage din analiza minuțioasă și aprofundată a datelor, realitatea care decurge din aplicarea cu rigurozitate a metodelor științifice de cercetare se impun, dincolo de orice coerență și simetrie imaginate de spiritul uman.

traduceri care - din felurite motive - nu și-au luat un singur model, PO se constituie pe baza textelor latin și maghiar ca o traducere uniformizată doar de anumite cerințe stringente ale limbii române și de unele efecte ale concepției traducătorului a ceea ce trebuie să fie o traducere de text biblic. Dincolo de faptul că nu reproduce, în mod fidel și integral, nici textul latin, nici pe cel maghiar și de faptul că prezintă porțiuni care pot fi atribuite, cu certitudine, fie versiunii maghiare, fie celei latine, PO prezintă modalități în care cele două modele se combină pentru a da la iveală textul românesc. Analiza a două traduceri-model care, în esență, se revendică de la *Biblia* ebraică (aproape exclusiv textul maghiar, într-o bună măsură cel latin), analiză efectuată în vederea aflării acelor elemente care au trecut dinspre cele două texte înspre un al treilea (*Palia de la Orăștie*), arată că diferențele dintre textele model nu sînt mereu atît de relevante (uneori lipsesc cu desăvîrșire) încît să se poată constitui în elemente de referință pe a căror bază să se afirme relații de filiație. Există, însă, și porțiuni de text - destul de întinse - care pot permite stabilirea relațiilor dintre textul maghiar sau cel latin și traducerea românească.

3. În acest fel, se pot observa patru mari tipuri de situații, toate decurgînd din felul în care PO a fost lucrată: **a)** există porțiuni care pot fi atribuite, cu certitudine și exclusiv, modelului latin; în ansamblul PO, acestea nu sînt foarte întinse; **b)** există porțiuni care pot fi atribuite, cu certitudine și exclusiv, modelului maghiar; întinderea acestora este considerabil mai mare decît în cazul precedent; **c)** există porțiuni care, cu certitudine reprezintă rezultatul compilării, al punerii la contribuție, simultan sau succesiv, al celor două texte model; **d)** există porțiuni care ar putea fi puse la fel de bine, atît pe seama modelului latin, cît și pe seama celui maghiar; proveniența acestora neputînd fi stabilită decît pe baza unor deducții și coniecturi, fără ca acestea să aibă o valoare probatorie prea mare.

Situațiile care pot fi așezate în această categorie sînt numeroase. Ele sînt importante din mai multe motive, toate acestea dînd seamă de modalitățile în care actul traducerii avea loc în perioada de început a vechii române literare. Pe de altă parte, însă, categoria aceasta este falsă în realitate, cazurile ce s-ar orîndui sub d) datorîndu-se nu urmării de către traducătorul român a unei porțiuni de text dintr-o limbă model - precum în cazurile de sub a), b) și c), ci unei modalități de traducere prin care versiunile model se apropie și, mai ales, faptului că între

versiunea maghiară și cea latină, pe anumite porțiuni de text, existau - din motive lesne de înțeles - apropieri foarte mari și chiar identitate.

De aceea, important pentru metoda noastră de cercetare este faptul că ea trebuie să urmeze, pe cât se poate, calea pe care textul românesc a fost tradus, identificarea acestei căi fiind fundamentală pentru validitatea oricăror aserțiuni legate de traducere.

a) această categorie este reflectată de traducerea primelor capuri ale *Genezei*, precum și de numeroase versete care apar de-a lungul întregii PO. Un astfel de loc este cel de sub *Gen.*, 5, 3, unde o mică neatenție a traducătorului român căruia, foarte probabil, la momentul traducerii, textul *Genezei* nu-i era complet necunoscut, indică urmarea textului latin. Versetul în PO este următorul: „Adam custă 130 de ani și făcu feciori pre chip și asămănătura lui, și chiamă numele lui Sit“. Între Vulgata și textul maghiar există o diferență relevantă, dată de aceea că traducătorul maghiar urmează altă sursă decît cea (cele) de la baza textelor grecești și latinești, o sursă care este dintru început explicită: „Es ADAM száz harmitz estendös vala, es nemye egy Fiat, ki az ö Képéhöz hasonlatos vala, es neuzeze ötett Sethnec“, în vreme ce Vulgata prezintă: „vixit autem Adam centum triginta annis *et genuit ad similitudinem et imaginem suam*, vocavitque nome eius Seth“ [kaiV ejgevnnhse kataV thVn ijdevan aujtou~ kaiV kataV thVn eijkovna aujtou~, „et genuit ad figuram suam, et ad imaginem suam“ (*Septuaginta*)]. După cum se vede, textul maghiar spune că Adam a procreat *un fiu*, și nu doar că a procreat. Textul românesc nu poate traduce doar *făcu*, de aceea va folosi și un complement direct, dar, conform unei formule care se instituie mai jos și se va repeta foarte des, folosește pluralul, deși este vorba doar despre un fiu. Dacă ar fi urmat textul maghiar, autorul PO nu ar fi fost în situația de a anunța unica progenitură a lui Adam printr-un plural. Alături de aceasta este de remarcat că „pre chip și asămănătura lui“ nu redă „Képéhöz hasonlatos“, ci „ad imaginem et similitudinem“² (utilizarea lui *chip* nu constituie nicicum o marcă a urmării versiunii maghiare).

Nici cartea a doua nu este lipsită de astfel de situații. Astfel apar următoarele două situații:

Ex., 5, 3: „Ziseră: «Domnedzeul evreilor au chiebat pre noi cum să meargem cale de trei dzile în pustie și să facem jirtvă Domnului Domnedzeului nostru, cum ciurma sau arma să nu vie pre noi»“, ceea ce nu se poate revendica de

² Aceasta este ordinea din Nestle și Carrières, în Osb fiind exact invers.

la: „*Öc kedig mondanac: A Sidoknac Istene hit münket: Bochassel ezokaert, hogy menyünc harmadnapi iaro földént à pusztaba, es aldozzunc à mi WRunknac Iste~ünkneç, hogy döghalal à vagy fegyuer ne iöye~ mireanc*“, decurgînd din: „*dixerunt Deus Hebraeorum vocavit nos ut eamus viam trium dierum in solitudinem et sacrificemus Domino Deo nostro ne forte accidat nobis pestis aut gladius*“.

Ex., 8, 9: „*Şi dzise Moisi lu faraon: «Tocmeaşte mie când voiu ruga drept tine (...)*“, unde PO nu urmează textul maghiar: „*Mo~da Moses: Tiyed legyen à tiszteşség én elöttem, es mond meg mikor imadkozzam te erötted (...)*“, ci pe cel latin: „*dixitque Moses Pharaoni constitue mihi quando deprecer pro te (...)*“. După cum se observă, textul maghiar, precum alte texte care urmează direct versiuni ebraice, prezintă o formulă condescendent-ironică rostită de Moise către faraon, întregul verset reflectînd faptul că Moise ştia deja cum se vor sfîrşi lucrurile, aparenta sa toleranţă (acumularea de refuzuri încăpăţînate din partea faraonului, corespunde, la nivelul lui Moise, cu o acumulare, proporţională, de forţă şi siguranţă de sine) nefiind decît răbdare în faţa timpului care trebuie să treacă. Textele latin şi român nu sugerează aşa ceva.

Există, totodată, unele versiuni ebraice în care versetul are o cu totul altă turnură, tot Moise fiind cel care vorbeşte. Ceea ce apare în aceste versiuni ebraice s-ar putea reda prin: „*Aş vrea să te mîndreşti înainte-mi, când ai putea face asta, dacă te-aş ruga pe tine, pe servitorii tăi şi pe poporul tău să îndeapărtaţi broaştele de la tine şi din casele tale, doar în fluviu să rămînă*“. De aceea, versetul următor, în aceste versiuni, nu prezintă „*Fie precum zici, dar trebuie să ştii că nu mai există unul precum Domnul Dumnezeu nostru*“. Probabil, însă, că este vorba despre o variantă sau de urmarea unei interpolări, deoarece textul îşi pierde astfel coerenţa internă, Moise avînd, în cîteva rînduri o atitudine tolerantă, reparînd oarecum situaţia şi aşteptînd apoi ca faraonul, la rîndul său, să-şi ţină cuvîntul.

b) mult mai bine reprezentată, cea de-a doua categorie poate fi observată la nivelul unor situaţii precum cea de sub: *Ex.*, 35, 16: „*Şi mearseră den Vethealiu, şi când ară fi depărtaţi de la Efrata cătu-i lungul unui pămînt arătoriu, născu Rahila*“, care urmează: „*Es elmenenec Bethelböl: Es mikor egy sza~to föld hoszszanyi volnanac Ephratatol, szüle Rahel*“. Altfel se prezintă lucrurile în *Vulgata*: „*egressus inde venit verno tempore ad terram quae ducit Efratham in qua cum parturiret Rahel*“.

Este necesară să se aducă în discuție și ceea ce apare în textul grecesc: jApavra" deV jIakwVb ejk BaiqhVI, ejvphxe thVn sknhVn aujtou~ ejpevkeina tou~ puvrgou Gadevr, jEgevneto deV hJnivka hjvggisen eij" CabraqaV tou~ ejlqei~n eij" thVn jEfraqa~, ejvteke JRachvl, „Profectus autem Jacob de Baethel, fixit tabernaculum suum ultra turrim Gader. Et factum est, dum appropinquaret in Chabratha ad veniendam in Ephratha, peperit Rachel“ (*Septuaginta*). După cum se observă, versiunile de mai sus prezintă diferențe cât se poate de semnificative, date de dificultățile pe care acest verset le ridică în calea traducerii. Se pare că, și de această dată, fără a putea presupune că provine din mâinile unor oameni mai înțelepți decât cei care au lucrat la *Septuaginta*, la *Vulgata* și la multe versiuni moderne, textul maghiar este cel conform cu cel ebraic. Mai înfi, textul grecesc conține un adaos (ejvphxe thVn sknhVn aujtou~ ejpevkeina tou~ puvrgou Gadevr) al cărui loc nu se află aici și care nu este conținut în alte texte paralele³. Alături de această adăugire, cu adevărat complexă este situația segmentului următor: hJnivka hjvggisen eij" CabraqaV tou~ ejlqei~n eij" thVn jEfraqa~. Situația din ebraică sprijină cu putere explicația pe care o dă B.V. Anania, explicație la care aderăm, întrutotul⁴. Cu alte cuvinte, ideea de redat era că pe Rahila au apucat-o durerile facerii înainte de Efrata, când mai aveau de parcurs pînă acolo o anumită porțiune de drum. Lucrul acesta este foarte bine redat în traducerea lui Luther, în cea a regelui Iacob I și în B.Jer.: „Und sie brachen auf von Bethel. Und als es noch eine Strecke Weges war bis Ephratha, da gebar Rahel“, „And they journeyed from Beth-el; and there was but a little way to come to Ephrath: and Rachel travailed“, respectiv: „Ils partirent de Béthel. Il restait un bout de chemin pour arriver à Éphratha quand Rachel accoucha“⁵. Încă mai complicată este situația din *Vulgata*, unde apare: „inde venit verno tempore ad terram quae ducit Efratham“. Comentariile ediției Carrières încearcă să explice sintagma *verno tempore* astfel: „Hebraea est כִּבְרַת *chibrath*, quod deducitur a radice בָּרָה *bara*, quae cibare significat, addito caph servili, quod *secundum*, vel *juxta* significat, quasi dicat: Juxta tempus quo terra cibum et segetem effert; quod sanctus Hieronymus aliquando vertit, *tempus viridationis*“.

³ Locul firesc al acestei secvențe se află după moartea și îngroparea Rahilei, așa cum apare în PO, sub 21.

⁴ Sub nota c, p. 61 a B.Ort. găsim: „Literal: «cînd mai aveau o bucată de drum pînă la...». Septuaginta preia ebraicul **kibrach** = ‘întindere’, ‘distanță’, transcriindu-l **havrata**, pe care unele versiuni românești îl redau ca nume propriu“.

⁵ La fel se traduce și în B.magh.

Interpretarea din *Vulgata* ar fi de luat în seamă dacă textul ebraic nu ar pleda cu tărie pentru ceea ce apare în versiunea lui Luther, cea engleză și în *Biblia* de la Ierusalim. Situația din *Vulgata*, o greșeală perpetuată în virtutea autorității celui care a făcut-o și, apoi justificată în virtutea aceleiași autorități supralicite, se datorează unei banale analize care nu trebuia făcută și care provine din categoria acelor analize false care generează etimologia populară, spre exemplu. În plus, sub *Gen.*, 48, 7, Iacob îi amintește lui Iosif de moartea mamei sale și, reluând segmentul acesta, patriarhul folosește ebr. כְּכֶרֶךְ, ceea ce indică o distanță spațială și de parcurs și nu una temporală ori un anotimp.

La fel se prezintă lucrurile sub *Gen.*, 50, 14, unde rezultatul traducerii: „După aceea, iară, deaca îngrupară tată-său, Iosif iară se înturnă în Eghipt, cu frații săi și cu toți cu ceia carii cu el mersease în sus a îngrupa pre tată-său“, urmează: „Minekutanna kedig eltemettec volna az ö attyokat: Ioseph ismet Egiptusba tére az ö attyafiaiual, es mind azockal a kic öuele fel mentenec vala az ö attya el temetni“ și nu: „reversusque est Ioseph in Aegyptum cum fratribus suis et omni comitatu sepulto patre“ (*Vulgata*). Textul ebraic ar putea fi redat după cum urmează: „Și s-a întors Iosif în Egipt, el și frații săi, și toți cei ce urcară cu el, pentru a-l îngrupa pe tatăl său, după ce l-a îngropat pe tatăl său“. Avînd în vedere finalul acestui verset, în care se folosesc aceiași termeni pentru a se face referire la o anumită realitate, privită din două perspective (eventual temporale), ceea ce, este nu atât posibil generator al unei ușoare confuzii, cît al unei exprimări stîngace, este de înțeles cauzele pentru care diferitele limbi au preferat căutarea unei soluții care să fluentizeze versetul și să-i confere oarecare eleganță. Firește că, așa cum se petrec lucrurile de obicei, atunci cînd apar astfel de situații, traducătorii, chiar dacă se inspiră din alte traduceri, preferă găsirea și utilizarea unei soluții proprii⁶. În cele de mai sus, textul grecesc renunță la o parte a versetului, forțînd subînțelegerea, ceea ce se întîmplă și în B.Jer. Textul latin folosește ablativul absolut, dar reduce la o sintagmă o întregă propoziție. Astfel, *Vulgata* păstrează întregul conținut al versetului și obligă la o subînțelegere parțială (toți aceia care i-au însoțit pe Iosif și pe frații săi). Soluția textului german și a celui maghiar (pe urmele căruia merge și textul românesc) a fost aceea de a păstra întreg versetul, așa cum apare el în ebraică, dar cu modificări de

⁶ Caracteristica aceasta a traducătorilor poate fi foarte bine observată la textul biblic, deși nu este acesta exclusiv terenul pe care ea se manifestă. În esență, atunci cînd există posibilitatea ca traducătorii să fie nevoiți a se elibera de constrîngerile unui text, aceștia o fac, mai mult sau mai puțin, în spiritul propriei limbi și pe cont propriu.

topică. Ceea ce se repetă oarecum, în contextul comunicării constituind un soi de precizare mnemică (după ce l-a îngropat pe tatăl său) își păstrează valoarea, dar se enunță la începutul frazei. În felul acesta, textul ebraic este aproape intact, modificarea de topică neschimbând valoarea segmentului mutat, necesitând doar o formulă temporală introductivă, implicită în textul ebraic.

Singurul text care respectă întocmai textul ebraic aparține unei limbi care, la momentul traducerii textului nu era încă foarte rafinată și care, probabil, nu simțea nevoia separării celor două segmente ale versetului⁷: „And Joseph returned into Egypt, he, and his brethren, and all that went up with him to bury his father, after he had buried his father“.

În sfârșit, o specie aparte este aceea, în care este nevoie de raționamente aprofundate pentru a avea garanții care să demonstreze că o situație face parte din această categorie și nu din următoarea, în vreme ce simpla plasare a acelei situații în categoria următoare ar fi o soluție nu doar comodă, ci și oneroasă.

Sub *Gen.*, 24, 40, se înregistrează: „**Și zise mie**: «*Domnul înaintea căruia eu îmblu, tremite-va îngerul său cu tine și va năroci* calea ta, **cum** feciorului meu muiare să iai dentru rudele mele și den casele tătîni-mieu»“. În *Vulgata* acest verset are forma: „*Dominus ait in cuius conspectu ambulo mittet angelum suum tecum et diriget viam tuam accipiesque uxorem filio meo de cognatione mea et de domo patris mei*“, iat în textul maghiar: „*Es monda ennekem: Az WR, ki előtt én iaroc, elbochattya az ő Angyalat teueled, es meg szerentsesiti* a te útadat, **hogy** az én fiannac feleséget végy au én rokonsagim közzül, es az én atyamnac hazabol“. După cum se observă din sublinierile de mai sus, porțiunile care își corespund între cele trei texte sînt destul de ample, aparent, fiind dificil de arătat cui i se datorează textul românesc. Cu toate acestea, probabil că raționamentul corect este cel care pleacă de la ideea că, mai întîi, textele latin și maghiar au redat cu destulă fidelitate textele pe care le aveau la bază, acestea fiind nu foarte diferite între ele. De aceea, cele două baze ale textului românesc (textul maghiar și cel latin) au ajuns a fi foarte asemănătoare. Plecînd de la această premisă fundamentală, se poate considera că textul PO se edifică urmînd textul maghiar.

⁷ Este singura explicație coerentă deoarece, cu alte prilejuri, versiunea engleză își ia libertatea de a ajusta textul ebraic sau, probabil, de a adera la soluțiile altor traduceri, acestea neurmînd întocmai textul ebraic.

c) Felul în care traducătorul român încearcă să pună la contribuție ambele texte pe care le are ca model este evident în mai multe rînduri. Astfel, sub *Gen.*, 2, 6 apare: „Ce o fîntînă sau negură den pămînt stropind și udînd toată fața pămîntului“. Există, la prima vedere, posibilitatea ca „fîntînă sau negură“ să fie un fel de glosă în text, fapt întîlnit în PO, precum și în majoritatea vechilor traduceri religioase românești. În *Vulgata* avem: „sed fons ascendebat e terra inrigans universam superficiem terram“, iar textul maghiar prezintă: „De Kőd megyen vala fel a Földröl, es neduesiti vala mind az egész Földett“. Relația dintre lat. *fons* ‘izvor, sursă’ și magh. *köd* ‘negură, ceață’ (contradicția dintre cei doi termeni este una de suprafață) aduce elementul care conduce la așezarea acestui caz în prezenta categorie. Termenul latin se justifică dacă ne raportăm la textul grecesc, unde apare *phghv*, care, însă, era mult mai generos sub aspect semantic. Termenul maghiar indică faptul că această versiune decurge din cea ebraică, unde apare: „ ׀ִזְרוֹתֵי הַיָּדָוָן הַלְּבָנִי׀“, adică ‘Ci un abur urca din pămînt’. Așadar, textul românesc redă ceea ce apare în cel latin, *fons*, nu abandonează ceea ce apare în textul maghiar, *köd*, și încearcă să le înglobeze pe ambele. Ceea ce surprinde, apoi, este faptul că, cu toată grija de care dă dovadă traducătorul român, nu apare un predicat (căci, deși legată de propoziția anterioară, aceasta își avea predicatul ei). Nici *ascendebat*, nici „megyen vala fel“ nu apar cumva. În schimb, apar două verbe la modul gerunziu, care redau, în ordine, *inrigans*, respectiv *neduesiti vala*. Mai este de remarcat că traducătorul român păstrează gerundivul și nu urmează forma maghiară, care era un imperfect.

În aceeași categorie intră și *Ex.* 6, 9: „Moisi **aceastea** spuse ficiilor lu Israil *toate*“, „Moses **ezeket** meg mo~da az Izrael fiainac“, „naravit ergo Moses *omnia* filiis Israhel“. După cum se vede, compilația nu consista în a face din două versiuni una singură care să cuprindă tot ceea ce apare în cele două (din textul latin, *ergo* nu trece în cel românesc), ci doar în alcătuirea unei traduceri românești care să selecteze în modul cel mai armonios elementele care, puse împreună, pot oferi cititorului român o imagine completă asupra conținutului textului. De aceea apar și versetele care reduc, sintetizează elementele considerate pletorice de către autorul traducerii. Așadar, toate acțiunile prin care traducerea se edifică au darul de a contribui la constituirea unui text românesc inteligibil, accesibil cititorului și auditoriului, apt să redea corect conținutul textului biblic.

Cele de mai sus sînt întărite de următoarea situație, din *Gen.*, 4, 26: „Și Sit încă făcu un fecior, care chiamă Enos. *Acela început a chema într-ajutoriu numele Domnului; în acea vreme începură numele Domnului a propovedui*“. Avem a face cu o traducere combinată, căci *Vulgata* prezintă: „sed et Seth natus est filius quem vocavit Enos *iste coepit invocare nomen Domini*“, în vreme ce textul maghiar prezintă: „Sethis nemze egy fiat, es Enosnac neuze: **Ackor kezdetéc az Istennec Neus segetsegül hiuatnyi**“. De fapt, textul ebraic are de redat ideea: ‘Atunci se începu a se chema (idolii) cu numele Eternului’. Unele versiuni interpretează în acest loc sau îl lasă ca atare (în *Septuaginta*: OuJ~to" hjvlpisen ejpikalei~sqai toV ojvnoma Kurivou tou~ Qeou~), „Hic speravit invocare nomen Domini Dei“, în vreme ce *Carrières* prezintă următorul comentariu: „Sensus est, tunc temporis, auctore et suasore Enos, coepise homines passim, et publice certis caeremoniis, et conceptis precum formulis, Deum colere“. În versiunea maghiară, la „segetsegül hiuatnyi“ apare următoarea notă marginală: „Nem hogy annac elötte is segetsegül nem hittac volna. De miert hogy a Cainnac gonassagaert meg küssebedet vala, eckor vyonan meg epítettéc“ ‘Nu în sensul că pînă atunci ei nu ar fi crezut. Ci pentru că, după ce, datorită răutății (păcătoșeniei) lui Cain scăzuse, de atunci s-a întărit iarăși’.

4. Mai sînt de amintit acele situații în care, deși traduce doar din una dintre versiunile pe care le are înaintea sa, traducătorul PO - care nu poate fi creditat ca urmărind continuu ambele versiuni - apelează la soluțiile celeilalte, fie pentru a înțelege exact ce vrea textul să spună, fie pentru a adopta de acolo o soluție care să limpezească rezultatul traducerii, adică textul românesc pe care tocmai îl face să apară. Un astfel de exemplu, apare sub *Ex.*, 34, 18, unde „Abib holnap“ ‘luna Abib’, din textul maghiar, nu este tradus întocmai în PO, unde apare „(în vremea) luniei dentăniu“ și „în luna primăvăriei“, ceea ce provine din *Vulgata*, din: „(in tempore) mensis novorum“, respectiv din: „mense (...) verni temporis“. Este de menționat că restul versetului se revendică de la textul maghiar.

Alături de acestea, în direcția urmăririi textului maghiar, a celui latin sau a compilației pledează felurite structuri și calcuri (de expresie și de semnificat), preluate de către PO din unul dintre modele sau din ambele. Forța argumentativă a unor astfel de situații este destul de ridicată. Astfel, nu se poate nega faptul că, sub *Gen.*, 23, 17: „400 șicluș de arginți, care îmbla în negoț“, avem a face cu un calc după magh: „(...) ki aruba iár vala“, de asemenea pentru *Gen.*, 9, 23, unde expresia *trupul de rușine* redă magh. *szöermes testét*. În același fel, elemente

moștenite din latină, se încarcă cu valori proprii textului maghiar, prin calc de semnificat: *urmă* pentru *nyom* ‘generație’ (*Gen.*, 15, 16), *lemn* precum *fa* (în *Vulgata* este *arbor*, dar termenul maghiar avea, și are, ambele sensuri ‘lemn’, ‘pom, copac’) (*Gen.*, 18, 4), sau *izbeală* pentru *chapas* ‘nenorocire’ (*Ex.*, 30, 12), acestea fiind doar câteva exemple din cele pe care, cu generozitate textul PO le oferă.

5. În ceea ce privește situația elementelor lexicale, situația este ceva mai complexă, în sensul că o argumentație atentă și corectă impune o mare atenție în activitatea prin care se discerne asupra fiecărui caz în parte.

De aceea, legat de situația elementelor lexicale luate izolat, sînt de făcut unele observații. Textul PO conține elemente lexicale avînd două proveniențe (elemente moștenite din latină și elemente împrumutate din maghiară) pe care, în mod aparent, traducătorul le mînuiește în funcție de ceea ce apare în textul model urmat în acel moment. Cercetarea amănunțită a traducerii PO arată că, în fapt, doar arar se petrec lucrurile astfel, traducătorul nelăsîndu-se condus de elementele lexicale ale modelului urmat⁸.

În textul PO apar, spre exemplu, elemente de origine maghiară precum: (*în*) *alean*, *aleaniș*, *alnicie*, *bărat* și *bărătaș*, *băsău*, *besadă*⁹, *budușlău*, *celui*, *chelciug*, *chip*, *ciurdă*, *hăsnui*, *hotar*, *iliș*, *îngădui*, *marhă*, *ocă*, *plașcă*, *pogaci*, *șinor*, *șireag*, *tălmaci*, *tar*, *tăroasă*, *vadră*¹⁰, *zălog*. Nu se poate accepta ca, într-o zonă de influență maghiară (o influență atît de puternică încît se întreprinde traducerea textului sacru din această limbă), în care bilingvismul româno-maghiar era de domeniul evidenței, termeni precum *alean*, *bărat*, *beseadă*, *celui*, *chelciug*, *chip*, *ciurdă*, *hasnă*, *hotar*, *îngădui*, *marhă*, *pogaci*, *șireag*, *tălmaci*, *tar*, *vadră*, sau *zălog* să nu fi fost deja de multă vreme într-o largă circulație. De altfel, aceștia nu doar că apar, în secolele al XVI-lea și al XVII-lea, în majoritatea textelor românești, indiferent de zona de proveniență, dar, în ciuda tuturor schimbărilor, ei au curs și astăzi în limba română, la nivel regional sau chiar în norma literară. Poată că forma *au sucuit* pentru *szokot* (*Ex.*, 33, 11) apare sub

⁸ De cele mai multe ori, traducătorul se arată mult mai stăpîn pe text decît am fi tentați să acceptăm, slăbiciunile sale fiind manifeste în alte situații, în realitate, mult mai complexe acelea și mai dificil de gestionat.

⁹ Dar nu mereu corespunzînd magh. *beszed*; sub *Gen.*, 4, 23, corespunde perifrizei „aszt a mitt mondoc” ‘ceea ce spun’.

¹⁰ Nu cu sensul ‘unitate de măsură’, ci cu sensul ‘găleată’ (*Gen.*, 24, 14)

influența textului maghiar, din cine știe ce cauze¹¹, de asemenea, *bercurele* pentru *berkeket* (Ex., 34, 13)¹².

Două cazuri, din aceeași categorie, merită amintite aici, subliniind că, poate sînt cele mai sugestive, dar nu sînt singurele din clasa lor. Sub Ex., 32, 10 apare forma *să potopească* pentru *emészsze*. Verbul, mai demult împrumutat din maghiară și cunoscut traducătorilor români¹³, apare, însă și în PO sub Ex., 33, 3 nu *amistuiască*. Acesta, însă, apare în Gen., 31, 15 *au amistuit* pentru *meg emésztette*, Ex., 3, 2, și 33, 3, *nu se amistuia*, respectiv *te-aș amistuî*, în ambele situații redînd același verb maghiar. Așadar, nu este obligatoriu ca atunci cînd un verb de origine maghiară în limba română apare într-o traducere românească a unui text maghiar faptul să se constituie într-o dovadă a împrumutării respectivului termen datorită actului de traducere. Cel mult, se poate ca textul de tradus să exercite oarecare presiuni în această direcție.

Tot astfel stau lucrurile și în cazul următor. Sub Ex., 38, 9 apare forma *tîrnaș* pentru *tornatz*. Sub Ex., 38, 11; 14; 16; 17; 18 și 20, însă, același element maghiar, *tornatz*, este redat în limba română prin *pridvor*. Mai mult, sub Ex., 38, 30, cele două ocurențe ale magh. *tornatz* sînt redat succesiv prin *pridvor* și *tîrnaș*. deși un caz precum acesta din urmă are la bază cauze ceva mai complexe, pe care le vom observa mai jos, ceea ce s-a încercat în cele ce preced se referă la felul în care se judecă, la nivel de efect, apariția unor elemente lexicale într-un text tradus, atunci cînd acele cuvinte provin din aceeași limbă cu cea din care se operează traducerea, existînd chiar în textul de tradus.

După cum se observă, termeni românești de origine maghiară nu apar mereu cînd acest lucru este posibil sau facilitat de textul maghiar și de limba română. Uneori aceștia apar, dar fără ca locul respectiv din textul maghiar să conțină respectivul termen, deși, în mod evident, acea porțiune de texte se constituie ca traducere a textului maghiar. Alteori, intervin în text termeni de

¹¹ Este posibil ca autorul traducerii românești să nu fi înțeles un verb banal ‘a obișnui, a avea obiceiul’, și a preferat depășirea situației printr-un act comod cum este cel al împrumutului, dar este la fel de posibil ca astfel, bunul cunoscător al limbii maghiare (limbă model pentru microzona respectivă) să fi încercat să introducă un termen în limba română.

¹² Deși limba română avea *crîng*, *dumbravă*, *pădurice* etc., este posibil să fi considerat traducătorul român că, fiind vorba despre niște locuri consacrate unor culturi orgiastice, era nevoie de o denumire specială, după cum este posibil ca termenul respectiv să fi avut curs în zona respectivă, folosit fiind la nivel popular și încărcat cu valori peiorative,

¹³ Vezi, spre exemplu, CB FA, 3, 19; *Iloan*, 2, 2; dar și CP *Iloan*, 3, 9).

origine slavă, în vreme ce textul latin și/sau cel maghiar, prezintă termeni pe care limba română îi deține în inventarul său activ.

De aceea, nu de puțin ori, astfel de relaționări ar fi absurde, așa cum la fel ar fi dacă, spre exemplu, atunci când termenului moștenit, *pagîinii*, corespunzându-i în textul maghiar *poganok*, iar în cel latin *gentes*, s-ar proceda la a susține că termenul românesc apare aici datorită a ceea ce apare în textul maghiar¹⁴.

Totodată, situațiile în care textul românesc prezintă un termen de origine maghiară, în vreme ce textul maghiar prezintă, în același loc, un alt cuvînt - împrumutat sau nu de către română - pot fi judecate în ambele feluri, ceea ce ar constitui o eroare.

În adevăr, nu se poate demonstra o relație între două versiuni pe baza unor împrumuturi, mai ales atunci când cele două limbi prezintă anterior traducerii contacte de durată, profunde, iar elementele lexicale, cu certitudine constituie împrumuturi mai vechi decît data traducerii. Traducătorul va folosi în mod firesc acei termeni, dar fără o relație neapărată de dependență față de ceea ce apare în textul de tradus. Relația este cu atît mai ruptă cu cît intervine un al treilea text.

6. Observațiile precedente, generate de analiza unor situații concrete, permit concluzii cu caracter mai general asupra modului de elaborare a unei dintre cele mai importante traduceri vechi românești. Totodată, însă, cele de mai sus trebuie completate cu unele precizări referitoare la aspecte ale modului în care se efectuau vechile traduceri românești.

Analiza amănunțită a unor traduceri precum *Codicele Bratul* (CB) și *Biblia de la București* (BB), adică a unor texte ale căror surse le cunoaștem, arată că, așa cum traducătorii nu aveau obiceiul de a consulta în mod constant și riguros sursele, tot astfel nu aveau nici obiceiul de a căuta să ajungă ca, înainte de a așterne pe hîrtie presupusa redacție finală, să obțină o imagine completă și amănunțită asupra surselor, în esență a textului de tradus. Pentru PO, prima situație este valabilă într-o proporție destul de scăzută, constanța cu care traducătorul consultă ambele texte, maghiar și latin, fiind remarcabilă, la nivelul

¹⁴ Firește, într-un caz precum cel de sub *Gen.*, 3, 12 (adică într-o porțiune de text care se edifică pe baza *Vulgatei*), unde PO prezintă *sof*, în vreme ce, în textul latin apare *sociam*, se poate considera că modelul a influențat alegerea cuvîntului folosit în text. Cu toate acestea, trebuie observat că termenul *sof*, era moștenit, așadar anterior cu mult sfîrșitului de secol XVI, curent în limba română și nu era necesar de vreun astfel de impuls pentru a-l utiliza. Traducînd un text maghiar sau slavon, traducătorul român l-ar fi utilizat deopotrivă, dacă sensul textului tradus o cerea.

epocii¹⁵. În plus, unele situații arată că acest traducător avea o imagine destul de coerentă - iarăși, în contextul epocii sale - asupra textului în ansamblu. Astfel, fie că întâmpina dificultăți de traducere în anumite segmente, fie că întâlnea secvențe asemănătoare ori identice, se pare că traducătorul încerca să beneficieze de formulările mai limpezi a căror apariție, eventual, putea fi stimulată de către model, în alt loc al textului. Fără a disprețui expresia variată, fără a neglija exprimările și formele pe care textele urmate le conțineau, uneori, din diferite motive, traducătorul român se raporta la alte locuri din text, cu formulări mai inteligibile, mai directe sau doar mai elegante. În felul acesta, fără a copia neapărat o formă de exprimare deja găsită, se stabileau relații, paralelisme, facilitându-se accesul la sensurile textului. Chiar dacă nu reușește o relaționare foarte amănunțită între segmentele de text ce-și corespund cumva (deziderat mult prea nerealist, chiar și pentru o întreprindere actuală, elaborată de câteva persoane în câteva luni), rămîne absolut remarcabilă această trăsătură de care traducătorul PO dă dovadă, mai ales că ea se corelează cu lectura relativ consecvent-alternativă a celor două versiuni model.

Avînd în vedere cele de mai sus, mai trebuie observat că, pentru cazul unui text de întinderea *Paliei de la Orăștie*, nu este realizabilă consultarea paralelă, cu o constanță absolută, a mai multor texte. De fapt, situația cu adevărat greu de înțeles ar fi fost aceea în care traducătorul ar fi dat dovadă de o constanță neomenească, urmărind totul cu maximă consecvență, compilînd totul, nescăpîndu-i nimic, urmîndu-și cu maximă precizie aplicarea concepției puse la baza traducerii. Privind lucrurile din această perspectivă, se poate observa că, în cazul PO, în general, situațiile de neatente sînt foarte rare.

Întrucît, ca orice activitate umană, actul traducerii - un tip complex de activitate, cu implicații de asemenea complexe¹⁶ - constituie un efort concret îndreptat spre scopuri concrete, realizat de către oameni concreți, cu particularități umane, nu se poate trece peste faptul că acei oameni, cu modul lor de acțiune, erau pînă la urmă de felurite capcane dar, mai cu seamă, erau supuși la felurite încercări, inerente oricărei activități umane. De aceea, nu se poate judeca

¹⁵ Este foarte important să se observe că analiza temeinică a PO ca traducere, este de natură să convingă că, într-adevăr, PO constituie rezultatul muncii a cel puțin două persoane, care au început să lucreze independent, mai întîi acordînd preponderență modelului latin, apoi centrîndu-se pe cel maghiar. În acest context, se explică motivul pentru care pledoaria anumitor cazuri concrete în favoarea consecvenței consultării celor două modele este mult atenuată de forța evidenței altor cazuri concrete, care pledează în sens opus.

¹⁶ Vezi Al. Gafton, *După Luther. Traducerea vechilor texte biblice*, Iași, 2005.

acest întreg proces dintr-o perspectivă ideală, fără asumarea pe deplin și a rezultatelor defectuoase ale unui astfel de raționament. Acesta este motivul pentru care, alături de traducători și de mijloacele lor reale, de mediul din care aceștia făceau parte și de influențele cărora le erau supuși, apoi de limba în care se traducea și de limbile din care se traducea, precum și de situația reală a destinatarului versiunii românești, trebuie avute în vedere trăsăturile general umane cărora aceia le erau supuși și care erau modulate în chipul situației concrete din respectiva epocă.

7. O ultimă chestiune de mare importanță, în măsură să caracterizeze PO în rîndul traducerilor românești, se referă la unul dintre elementele centrale ale concepției autorului *Paliei* asupra traducerii unui text sacru. Texte precum CB și BB, spre exemplu, rezultă din urmarea, cu un grad foarte ridicat de fidelitate, a textelor de tradus. Situația CB și BB diferă considerabil de cea din *Noul Testament de la Bălgrad* (NTB)¹⁷, precum și din cea a PO. Întrucît acest fapt nu înseamnă că textele PO și, apoi NTB, se edifică haotic, traducătorii lor fiind indiferenți la textele pe care le traduc (sau doar consultîndu-le pe acestea), vom motiva concluzia pe care am extras-o din analiza traducerii PO.

Punctul de plecare este acela că traducătorul (sau traducătorii) PO pare a nu uita o clipă că lucrează pentru un destinatar precis: individul uman, care știe să citească un text sau/și să asculte o lectură.

De aceea, traducătorul *Paliei* preferă formele de exprimare directe, sau, mai exact, atunci cînd, în textele model, găsește construcții neobișnuite pentru română sau dificile pentru cititorul român (care, oricum, în urma unui efort de descifrare a acestora, le-ar echivala cu o formă de exprimare caracteristică românei), preferă să echivaleze acele construcții cu unele curent uzitate de către vorbitorul român sau măcar inteligibile acestuia. În acest sens este semnificativ faptul că, uneori, deși urmează preponderent un anumit model (latin sau maghiar), dacă celălalt model prezintă o formă de exprimare care tradusă ca atare în română, ar genera o structură compatibilă cu româna sau identică cu ceea ce se

¹⁷ Vezi, spre exemplu, Al. Gafton, *Relația dintre Noul Testament de la Bălgrad (1648) și textul corespunzător din Biblia de la București (1688)*, în *Biblia 1688*, vol. II, Iași, 2002, p. LV-LXXXIII.

Sub anumite aspecte, între diferitele zone românești, dar și sub aspect temporal, se poate constata un decalaj destul de evident. Astfel, PO (1582) și NTB (1648) sînt superioare, ca traduceri, BB (1688). La situația aceasta contribuia semnificativ faptul că efortul de traducere nu era unul colectiv, de ansamblu. Lipsind comunicarea, fiecare traducător contribuia aproape exclusiv cu cunoștințele sale, cu seriozitatea, cu dascălii și experiența sa, învăța din propria experiență, dar nu și din a celorlalți. Acest fapt era de natură să conducă la progrese foarte lente și, mai ales, la dese reveniri la stadii anterioare.

afllă în limba română, traducătorul român preferă schimbarea în acel punct a modelului și urmarea modelului compatibil cu româna¹⁸.

Există situații în care amănunte și nuanțe ale textului se pierd la traducere. De fapt, forța care acționează face ca, în actul de comunicare, ființa umană să evite detaliile pe care nu le poate exprima în modalități directe și care i-ar cere un mic discurs special. Considerînd că efortul nu ar fi răsplătit, sau că ar îngreuna chiar simpla înțelegere a textului, traducătorul ajustează particularitățile conținutului după măsura mijloacelor de expresie pe care le are și care sînt în măsură să transmită ce a considerat a fi esența conținutului respectiv.

Faptul acesta făcea ca, uneori, segmentele de text pe care le traducea succesiv să sufere felurite reconfigurări. Totodată, pe măsură ce avansa lucrul, familiarizarea cu textul, sub aspect lingvistic și conceptual, conferea traducătorului român o tot mai puternică impresie de autonomie față de litera textului¹⁹. De aici unele (aparente) libertăți²⁰ pe care autorul PO și le îngăduie față de forma textului. Avem a face, așadar, cu o traducere din latină, sau din maghiară, în română, dar care, uneori, capătă trăsături de compilație, iar alteori, se eliberează formal de model.

Din acest motiv, se poate spune că, sub impulsul și sub protecția acestei concepții, limba română dictează în numeroase situații.

Merită notate aici două situații. În prima se observă cum autorul PO nu urmează fidel textul maghiar dacă timpurile sau modurile verbale nu-și corespund, sau dacă acesta conține repetiții monotone, pe care traducătorul înțelege să nu le transfere în textul românesc: „**Es mikor** ö szömeit *felemelte volna es nezne*: Ime elötte harom fírfiu *ál vala*. **Es mikor** öket *latta volna*“ (*Gen.*, 18, 2), „**Și cînd rădică** ochii săi și *căută*, iaca, înaintea lui trei bărbați *stau*, și

¹⁸ Firește că o astfel de acțiune nu este mereu încununată de succes. Rutina și siguranța de sine de care traducătorul dă dovadă, dar și propriile incertitudini și slăbiciuni (la fel de evidente, în multe situații) conduc la felurite obscurități sau porțiuni dificile în text.

¹⁹ Impresia aceasta era favorizată, în special, de presiunile limbii române. Altfel spus, traducătorul dobîndea nu doar încredere în forțele proprii, ci și siguranța că, așa cum poate ieși la suprafață spiritul prin limba latină sau maghiară, dar în chipul acelor limbi, tot astfel, româna este capabilă nu doar să redea ceea ce era de redat, ci și să-și impună structurile sale ca sistem lingvistic unui anumit conținut de gîndire, estetic, afectiv, spiritual etc.

²⁰ Este semnificativ faptul că aceste libertăți nu sînt de tip interpretativ, căci autorul PO nu reconsideră textul; ele sînt de ordin lingvistic: ceea ce, în limba română, poate fi redat în modalități simple, directe și mult mai familiare cititorului, fără a aduce atingere conținutului, este în avantaj. Excepție fac, dar nu mereu, formele în care avem a face cu anumite imagini sau structuri supuse factorului estetic, de asemenea, versetele obscure.

deaca văzu pre ei“. În cea de-a doua, față de textul maghiar, în care apare reluată cu consecvență (precum în textul ebraic, de altfel) o formă verbală perifrastică, PO prezintă o expresie variată: „Domnul lu Moisi porîncise“ pentru „az WR Moses nec parancholta vala“ (*Ex.*, 39, 1)²¹ stă alături de: „Do<m>mul lu Moisi era poruncit“ (*Ex.*, 39, 5), unde se redă astfel aceeași sintagmă din textul maghiar²².

Același tip de concepție stă, în esență, și la baza unui șir de rezultate care apare în PO. Încă din prefața textului se afirmă că s-a tradus astfel din mai multe limbi (nu se pomenește, însă, nimic despre nici una din cele două limbi din care, realmente s-a tradus), toate acceptate în spațiul român-ortodox: ebraica, greaca, slavona. Dacă vom considera faptul că textul maghiar urmează celui ebraic și că *Vulgata* se revendică nu doar de la acesta din urmă, că și de la *Septuaginta*, atunci aserțiunea autorilor și contributorilor la PO capătă (alături de caracterul relativ scuzabil pe care o astfel de întreprindere protestantă, în sînul unui neam ortodox, îl are) oarecare temeiuri. Afirmăția, însă, conform căreia la producerea *Paliei* contribuie cumva și textul slavon, rămîne doar o modalitate retorică de captare a bunăvoinței și de eliminare a suspiciunilor de secol al XVI-lea. Studiul *Paliei de la Orăștie*, ca traducere, obligă la o distincție necesară și fundamentală, din această perspectivă. Această afirmație a autorilor *Paliei* nu se susține, însă *Palia* conține destul de multe elemente de natură să creeze aparențe care urmate pot conferi credibilitate respectivei afirmații. Cu alte cuvinte, *Palia* conține elemente care au fost introduse în text pentru a da, în fața cititorului care nu analizează lucrarea, oarecare îndreptățire acestei aserțiuni.

Pe alocuri, pentru numele proprii și pentru etnonime, este posibil ca PO să facă apel la un text slavon sau grecesc. Pe aceste porțiuni apar urme ale unui posibil efort de modulare a numelor proprii conform deprinderilor publicului român ortodox. Scopul era acela pentru care, din loc în loc, traducerea aceasta conține slavonisme, caracteristice ariilor românești aflate sub această influență: sădirea la cititor a convingerii că, această traducere biblică se edifică pe o bază ortodoxă, conformă cu cerințele păstrătorilor tradiției. Un traducător care căuta mereu expresia românească, limpede și care să deschidă accesul cititorului la conținutul textului fără prea mare efort, nu avea, spre exemplu, un motiv mai bun

²¹ Vezi și *Ex.*, 39, 7; 29.

²² Vezi și *Ex.*, 39, 21.

pentru care să numească cele două cărți *Bitiia* și *Ishodul*, apoi să vorbească despre *Levia*, *Cisla*, *Torozacon*²³.

Traducătorul era un foarte bun cunoscător al limbii române și al traducerilor românești, sesizase particularitățile și variantele limbii române, cunoștea relația dintre română și slavonă, așa cum se stabilise ea prin traducerile respective. Cu toate acestea, uzul elementelor de origine slavă nu era trăsătura dominantă a acestui traducător. Intenția de a utiliza astfel de cuvinte era, așadar, cenzurată, ceea ce putea duce la acte de prudență oarecum exagerată, dar și la manifestări inverse. Avem a face cu o lipsă de echilibru datorată tocmai lipsei de familiarizare, în uzul propriu al traducătorului, cu elemente împrumutate din slavonă. Faptul poate fi constatat și la nivel morfosintactic²⁴.

În sfârșit, în numeroase situații, pe lângă unele slavonisme deja consacrate, apar unele care trebuie să fi fost supărătoare în spațiul de proveniență al *Paliei de la Orăștie*: *blagoslovi*, *bozii*, *nărod*, *preastoalele*, *prietnicie*, *proidi*, *proslavă*, *săblaznă*, de pildă. Prezența acestora nu se datorează vreunei presupuse contribuții la traducerea PO a unui text slavon. Acestea sînt doar niște elemente lexicale introduse în text pentru a da iluzia participării, la traducerea PO, a textului slavon. PO nu este un text românesc din zona Banat-Hunedoara încărcat cu elemente moștenite din latină și de origine maghiară, dar tradus din ebraică, greacă și slavonă, ci este un text tradus din maghiară și latină, bogată în elemente lexicale, calcuri și (fapt foarte relevant) structuri gramaticale ale celor două modele, și în care au fost presărate unele elemente slavonești.

SIGLE ȘI BIBLIOGRAFIE

- Biblia Hebraica* ex recensione Aug. Hahnii cum Vulgata interpretatione Latine, 1
Genesis - II Regum, Lipsiae, MDCCCLXVIII
B.Jer. = *La Bible de Jérusalem* traduites des textes originaux (...) par B. et L. Hurault, J.
Van Der Meersch, Paris, 1994
Biblia (...), Budapest, 1976

²³ Firește, nu trebuie lăsată deoparte posibilitatea ca forma pe care unele nume o capătă în PO să fi fost inspirată de texte bisericești contemporane sau mai vechi. Chiar astfel, avînd în vedere că respectivele texte se edificaseră pe o bază slavonă, scopul autorilor *Paliei* era, astfel, îndeplinit.

²⁴ Firește, neputînd presupune că avem a face cu un traducător care controla total textul este de la sine înțeles că presiunile textului de tradus acționau și în situațiile de acest fel.

- B.Ort. = *Biblia* (...), București, 2001, versiune diortosită după Septuaginta, redactată și adnotată de Bartolomeu Valeriu Anania
- Die Bibel, oder die ganze Heilige Schrift des altern und neuen Testaments. Nach der deutschen Uebersetzung Martin Luthers*, Stuttgart, 1970
- La Sainte Bible Polyglotte*, contenant le texte hébreu original, le texte grec des Septante le texte latin de la Vulgate et la traduction française de M. L'Abbé Glaire avec les différences de l'hébreu, des Septante et de la Vulgate; (...) par F. Vigouroux, Ancien Testament, tome I, *Le Pentateuque*, Paris, 1900
- Palia d'Orăștie* (1581-1582) I, préface et livre de la *Genèse*, publiés avec le texte hongrois de Heltai et une introduction par Mario Roques (...), Paris, 1925
- PO = *Palia de la Orăștie 1581-1582*, text-facsimile-indice, ediție îngrijită de Viorica Pamfil, București, 1968
- Sainte Bible* contenant l'Ancien et Nouveau Testament avec une traduction française en forme de paraphrase, par le R.P de Carrières, et les commentaires de Menochius, tome premier, Lille, 1843
- Septuaginta* = H PALAIA DIAQHKH KATA TOUS EBDOMHKONTA / VETUS TESTAMENTUM GRAECUM juxta Septuaginta interpretes, ex auctoritate Sixti Quinti Pontificis Maximi Editum juxta exemplar originale Vaticanum. (...) Cum latina translatione, animadversionibus, et complementis ex aliis manuscriptis. Cura et studio J.N. Jager (...) tomus primus, Parisiis, M DCCC LXXVIII
- The Old Testament* The Authorized or King James Version of 1611 (...), Cambridge, 1996
- Vulgata* = *Biblia sacra* iuxta Vulgatam versionem (...) recensuit et brevi apparatu instruxit Robertus Weber Osb, editio altera emendata, tomus I, *Genesis-Psalmi*, Stuttgart, 1975